

քեան և սրբութեան հետեցէք. որովհետեւ առանց ատոր մէկը պիտի չտեսնէ Տէրը (Եբր. ԺԲ. 14): Պօղոսի անձնական փորձառութեան արդիւնքն է այդ վճիռը: Այս զարմանալի քրիստոնեան մինչեւ որ իր սխալները չըմբռնեց և չխոստովանեցաւ զանոնք, չկրցաւ տեսնել Տէրը, Դամասկոսի ճամբուն վրայ լոյսերու մէջ իր կուրութեան պատմութիւնը, և նկարագրութիւնը իր տեսիլներուն (Բ. Կրնք. ԺԲ) մաքուր սրտի յայտնութիւններն են: Մեր ոսկեգրիչ Եզնիկը կ'ըսէ թէ ինչպէս ցատոտ, բոտոտ աչքերով կարելի չէ նայիլ արեւուն, նոյնպէս կիրքերով և մեղքերով ապականած սրտով ալ կարելի չէ հասկնալ աստուածային խորհուրդներն ու ճշմարտութիւնները:

Երանելի՜ անոնց որ սրտով մաքուր են, վասնզի անոնք Աստուածը պիտի տեսնեն: Մաքուր սիրտ, այո՛ միայն երկու բան, բայց ո՞րչափ խորհրդաւոր բաներ:

Բաւական դժուար է Աւետարանին այս դասը: Կեանքին զործնական դասերը կամ փորձառութիւնները տարբեր կրօնք մը կը քարոզեն մարդոց: Մարդիկ այդ դասերը կը սիրեն և նոյն ատեն կ'ուզեն Աստուած տեսնել: Կ'ուզեն քրիստոնեայ ըլլալ առանց Աւետարանի: Ո՛չ: Պէտք է թօթափել անիլին լուծը: Ան է սրբութեան թշնամին: Մեղաւոր մարդուն աչքերը կը նային, բայց չեն տեսներ: Սուրբերը միայն կրնան տեսնել սուրբը:

Երանելի՜ այդ սուրբերուն: Ասո՛ր համար է որ Սաղմոսերգուն կը պաղատի, — Իմ մեջս մաքուր սիրտ մը տեղծե՛, Աստուած, և ուղիղ հոգի մը նորոգե՛ ներսս (Սղմ. Ծ. 10):

Բ. Ե.

— «Մենք պէտք եղածին պէս չենք ճանչեր Աւետարանը, և զայն ուսանելու արգելք կը դրնէ մեզ զայն գիտնալ կարծելնիս: Կ'անդիտանանք անոր առաձնները և չենք թափանցեր իմաստներուն: մենք հետաքրքրութեամբ կը փնտռենք մարդոց խօսքերը և զանց կ'ընենք Աստուծոյ խօսքերը»:

(Ֆեմինիստ)

— «Մարդիկ անտեղութեան մէջ խնայու համար միայն՝ կը մերժեն Աւետարանի վարդապետութիւնը»:

(Վոլդիս)

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԸՄԲՈՆՄԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԳԵՅՍԵՄԱՆԻ ՄԷՋ

Աւետարանիչները կը պատմեն թէ (Մատթ. ԻԶ. 36-50, Մարկ. ԺԳ. 32-46, Ղուկ. ԻԲ. 37-50, Յովհ. ԺԸ. 1-3) մեր Տէրը վերջին ընթրիքէն յետոյ գնաց Գեթսեմանի գիւղը իր աշակերտներով, որոնց ըսաւ որ հսկեն հոն, մինչեւ որ ինքն երթայ աղօթքը ընելու, իր հետ առնելով Պետրոսը և Զեբեդեայ երկու որդիները: Յիսուս սկսաւ տրտմիլ և հոգալ, և կ'ըսէ անոնց ալ թէ «տրտում է ոգի իմ մինչեւ ի մահ»: Ան քիչ մը առաջ կ'երթայ Զիթենեայ պարտէզ ըստած տեղը և հոն աղօթելով կ'ըսէ. «Հա՛յր, եթէ կամիս անցո՛ղ գրաժակս զայս յինչէն, բայց ոչ իմ կամք՝ այլ քոյդ լինի»: Երեք անգամ Յիսուս կուգայ աշակերտներուն մօտ և զանոնք քնացած կը գտնէ, երեք անգամ ալ կը յորդորէ որ արթնան մնան ու փորձութեան չենթարկուին, ու յետոյ կը յարէ «հոգիս յօժար է, բայց մարմինս տկար», երկրորդ և երրորդ անգամ կատարուած աղօթքէն յետոյ կը խօսի առանց համանման խօսքեր: Ի վերջոյ, կ'ըսէ աշակերտներուն թէ «ննջեցէք այսուհետեւ և հանգեցուք զի ահա հասնալ է ժամ և ողբի մարդոյ մատնի ի ձեռս մեղաւորաց»: Տասներկուքներէն մին՝ Յուդա Իսկարովտացին Յիսուսը կը մատնէ թշնամիներուն, և անոնք ալ կալանաւորելով զայն կը տանին Կայափայի մօտ դատելու և դատապարտելու համար:

Զիթենեայ պարտէզին մէջ այդ տագնապի պահուն, ինչպէս կը գրէ Աւետարանիչը, երկինքէն հրեշտակ մը երեւցած էր Յիսուսի և քաջալերած էր զայն, երբ հոռէին ի նմանէ քրտուք իրրեւ զկալակս արեան, ոլոռն ոլոռն հեղեալ յերկիր»:

Յիսուսի՝ մեր Տիրոջ մահուան տագնապի ու Հօրը ուղղուած սրտառու աղօթքներուն՝ հանդիսավայրը եղող այս տեղերը, շատ կանուխէն բարեպաշտ քրիստոնեայք սրբացուցած և հոն ուխտատեղիներ շինած էին: Գեթսեմանի մէջ քրիստոնէական ա-

առջին դարերէն սկսեալ ցոյց կը տրուին վերջին զիշերը Փրկչին ընկերացող աշակերտաց քնացած տեղը, որ Ս. Կուսի տաճարին մօտ, քարայր մըն է. ինչպէս նաև Յիսուսի աղօթած ու քահանայապետներէն կալանաւորուած տեղը կը կոչուի «Ձիթենեաց Պարտէզ», զոր կը յիշէ Աւետարանիչը և որուն մօտ կը գտնուէր Յուդայի մատնութեան այն քարը, զոր Պորաօյի անունուն ուխտաւոր ուղեգիրը 333 ին կը նկարագրէ իր գիրքին մէջ:

Ձիթենեաց պարտէզին այս շրջանակը նուիրական վայր մը դարձած էր ընդհանուր քրիստոնէութեան համար. նոյն պարտէզին հիւսուորաց ձիթենիները, որ ժողովրդեան լեզուով ողջունի ծառեր կը կոչուէին, հետի երկիրներէ եկող զունդ զունդ ուխտաւորներու բարեպաշտական զգացմանց առարկայ կը դառնային ու պաշտումի այլ և այլ յիշատակներ անմահացուցած էին այդ քրիստոնէական սուրբ տեղերը. դարերու ընթացքին տեղական աւանդութիւնները այդ Ս. Վայրերու պաշտումը ու քրիստոնէական սրտագրաւ վաղեմի զբոսաւանդները կը հրապուրէին քրիստոնեայ աշխարհը. բոլոր եկեղեցիներու ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր այդ Ձիթենեաց պարտէզին վրայ ու անոնք կ'ուզէին մէկը մէկէ խել նոյն պարտէզը, մեծագոյն պարծանքի իւրացման զգացումով ուրախանալու համար:

Յրանչիսկեանք ժի. դարու կիսուն տիրացան նոյն տեղւոյն և պատով մը շրջապատելին և ծաղկանցի վերածելին զայն: 1892 ին մասնաւոր պեղումներով երեան հանուեցաւ խաչակրաց օրէն կործանուած եկեղեցիի մը աւերակոյտը. այլ և այլ քանդակաւ մարմորի մնացորդ կը տորներէն ու ճարտարապետական կառուցումէն յայտնի եղած է թէ լատին թագաւորութեան հիմնարկութեան ժամանակի եկեղեցիի մը բեկորներն էին երեան ելած հնութիւնները: Յրանչիսկեանք մտածելի նոյն տեղւոյն վրայ շինել եկեղեցի մը. ուստի 1920 ին շարունակեցին մաքրել զբաւնուած եկեղեցիին գետինը հիմնարկութիւն կատարելու համար և մինչ պեղումները կը խորանային՝ հնագոյն պատի մը մասերը մէջտեղ եկան և երբ աւելի խորացուցին հետախուզութիւնները նոր յատակներ

բացուեցան և երեան եկան գեղեցիկ քանդակներով խոյակներ, մարմարեայ սիւներ, բազմապիսի և գունազեղ մոզայիքներ, ինչպէս նաև որմանկարներու կտորներ որոնք ամենուն զարմանքը գրաւեցին վասնզի անոնք կը ցոլացնէին վաղեմի ճարտարապետութեան և նկարչութեան մը զարգացեալ վիճակը. նորագոյն շրջանի եկեղեցի մը կառուցուած էր վաղեմի սրբավայրի մը վրայ. մէջ տեղ ելած հնութիւններուն մէջ կը գտնուէին յոյն, լատին և արաբական գրիւրով տրձանագրութիւններ, բիւզանդական և լատին տիրապետութեան վերաբերեալ գերեզմաններ և դրամներ:

Անակնկալ գիւտ մ'էր երեան ելածը. պեղումներու խորացումը մէջտեղ բերաւ երկու եկեղեցիներ ու աւերակներու իրարու վրայ կուտակումը, ստորին եկեղեցիին յատակագիծը կը նայէր հարաւային արեւմուտքէն հիւսիսային արեւելք, երեսուղէմի հին տաճարին կողմը ուղղուած: Բայց վրայի եկեղեցիին ուղղութիւնը կատարելապէս Արեւելք կը նայէր, այնպէս որ նախապէս շինուած եկեղեցիին հետ ճշդիւ համադիր չէր: Յրանչիսկեանք այս պեղումներէն յետոյ նոյն աւերակներու տեղւոյն վրայ շինեցին նոր և չքեղ եկեղեցի մը:

Մենք այս յօդուածով պիտի փնտրենք նկարագրել մեր Փրկչին վերջին զիշերը Գիթսեմանիի մէջ աղօթած տեղւոյն վրայ, իր մատնութեան և ոլոռն ոլոռն թափած իր արիւնքրտինքի կալաններուն ի յիշատակ շինուած եկեղեցիներուն պատմական փոփոխութիւնները այլ և այլ դարերու մէջ, և ապա որոշ ապացոյցով մը պատմել թէ այն Ըմրոնման կամ Աղօթի եկեղեցիին ո՞ր դարուն Հայոց սեպհականութիւն դարձած է և մինչև ե՞րբ հայք տիրացած են անոր:

Ա. — Քրիստոսի Ըմրոնման Եկեղեցին սկիզբէն մինչեւ 614:

Այս եկեղեցին օտար եկեղեցական մատենագրութեան մէջ կը կոչուի Օրհնաի եկեղեցի, Աղօթի եկեղեցի, Փրկչի եկեղեցի. իսկ մենք ընտրելինք Ըմրոնման եկեղեցի անունը, նկատելով որ մեր Փրկիչը նոյն տեղին վրայ կալանաւորուած ու իբր մահապարտ տարած են դատաւորին, և սա պատճառաւ

ալ որ մեր Հաննէ եպիսկոպոսը Քրիստոսի Լմբոնման տեղւոյն մօտ գտնուած այլ մը իր պատմութեան մէջ կը կոչէ այլ ընթոնման:

Մենք մեր առաջին վկայութիւնը կը բերենք Կիւրեղ Երուսաղեմացիէն, որ 347 թուականին իր Կոնստնտնուպոլսեան գիրքին մէջ (Ճառ Ժ) աւետարանական ճշմարտութեան վկայ կը բերէ Կեղորնի հովանի մէջ գտնուած ա՛յն արմատենին, որմէ տղաքները ճիւղեր քաղած էին Յիսուսի յաղթանակաւ երուսաղէմ մտած ժամանակ, յետոյ երուսաղեմացին կը յիշէ Գեթսեմանին՝ ուր զոյց կուտայ Յուդան ամեն անոնց որ կրնան հասկնալ. նոյն հեղինակը դարձեալ նոյն գիրքէն նոր վկայութիւն մը կը բերէ «Գեթսեմանին» ուր կատարուած է մատնութիւնը»: Այս վերջնոյն վրայ կ'աւելցնէ Աղօթքի տեղւոյն յիշատակութիւնը հետեւեալ կերպով. «առանց խօսելու Զիթենեաց լերան մասին ուր ներկայ աշակերտները գիշերը կ'աղօթէին, կը յիշե՞ս Գեթսեմանի մէջ Յիսուսի դէմ ուղղուած սուրերը»: Այս բացատրութեանց անորոշութիւնը եւ ճշգրտութեան փոքր թւութիւն մը երուսաղեմացիին յանկարծական պերճախօսութեան կը վերագրուի, և չարկիւր այս վերջին հատուածին Գեթսեմանի մէջ պատմուած յիշատակներու երկուութիւնը:

Եթէ Եւսեբիոս իր Եսայիի մեկնութեան մէջ կը յիշէ մատնութիւնը Գեթսեմանի վրայ խօսած ժամանակ, իր 330ին խմբագրած Onomasticon ին մէջ անոր կը յարէ Քրիստոսի աղօթքին յիշատակը: Իր ծանօթագրութիւնը շատ հետաքրքրական է, վասն զի ան կը հաստատէ աւանդութիւն մը որ իրմէ շատ առաջ գոյութիւն ունէր. «Գեթսեմանին, կը գրէ, այնպիսի տեղ մ'էր, ուր Քրիստոս իր չարչարանքէն առաջ աղօթեց, ան դէպ ի Զիթենեաց լեռը ելնելիք ճամբուն վրայ կը գտնուի: Հոս այժմ հաւատացեալք կուգան աղօթելու»: Կիւրեղի և Եւսեբիոսի բացատրութիւններէն կ'երևի որ տակաւին եկեղեցի չինուած չէր Քրիստոսի աղօթած տեղւոյն վրայ:

Բայց երբ Հերոնիմոս Թարգմանեց (386-391) Եւսեբիոսի տեղագրական ճառը, կը փոխուի խնդիրը: Իր ճշգրիտ և ամբողջական ծանօթագրութիւնը իր նախորդինն է. «Գեթսեմանին, կ'ըսէ, այն տեղն

է որ Փրկիչը իր չարչարանքէն առաջ աղօթեց, Զիթենեաց լերան ստորոտը կը գտնուի, այժմ հոն եկեղեցի մը կայ շինուած»: Լեւրանը ստորոտը կ'արգիլեն մեզ լերան զառ ի վայրին վրայ փնտռելու նոյն սրբավայրը: Գաղով այժմ բառին, շատ յատկանշական է ան: Թարգմանիչը Եւսեբիոսի բնագիրին զիմացը գտնուելով կը տեսնէ որ կայտութիւնը միեւնոյնը չէ, հաւատացեալք այլևս չեն աղօթեր բացօդեայ դաշտի մը մէջ. բայց այն պահուն որ կը գրէր, քրիստոնէից կողմէն պատուուած այս գաղտը եկեղեցիով մը ծածկուած է. ուստի զանց չընեն կատարուած փոփոխութիւնը արձանագրելու: Ուրեմն առնուազն, այս սրբավայրին կառուցումը կրնանք դնել 330 ին և 390 ին և նոյն իսկ Կիւրեղի լուսթեան պատճառաւ 347 ին և 390 ին մէջ:

Էթէրիայի օրագրութիւնը մեծ առաւելութիւն ունի Գեթսեմանի Ս. Տեղեաց գերը եւ իւրաքանչիւրին զիրքը հաստատելու սաղիմական արարողութեանց մէջ. ըստ նոյն օրագրութեան, եկեղեցական թափօրը Զիթենեաց լեռնէն իջնելով կուգայ այն տեղը ուր Փրկիչը աղօթեց եւ տաղանապեցաւ: Այս տեղ, կը ծանօթագրէ ուստաուորունհին, թէ գեղեցիկ եկեղեցի մը կար, հոն կը կարգացուէին տեղւոյն յարմար աւետարանը՝ Փրկչին մատնութեան և կալանաւորութեան վերաբերութեամբ: Այս ընթերցուածներու պահուն տրտասուողներուն հեկեկանքը մինչև անգամ քաղաքէն կը լուսէր:

Իր մեծ զիծերուն մէջ այս է սկզբնական աւանդութիւնը ու Լմբոնման եկեղեցիին հիմնարկութեան մերձաւոր թուականը ու պատմութիւնը մինչև 614, որ ժամանակ Պարսիկ հրոսակները երուսաղէմ արշաւելով առաջին անգամ աւերեցին քաղաքէն զուրս գտնուող Քրիստոսի Լմբոնման գեղեցիկ եկեղեցին:

Բ. — Քրիստոսի Լմբոնման Եկեղեցիին աւանդութիւնը 614-1187:

Լմբոնման եկեղեցին, Պարսիկներու արշաւանքի ժամանակ, ահարկու բոցերը լափեցին ու եկեղեցին դարերով մնաց մոխիրի

տակ, որուն հետքերը երևան ելան 1920 ի պեղումներու ատթիւ, ինչպէս յիշեցինք: 614 թուականին եկեղեցին կործանուելէ յետոյ, Խաչակիրներէ առաջ վերաշինուած է Մոզեսատսի ձեռքով, չենք կրնար հաստատել ճշգրտէն և բացարձակ կերպով այ չենք կրնար հերքել. բայց եթէ ան վերականգնուած իսկ ըլլար թ. դարուն, Հաքէմի հակաքրիստոնէական հարուածներուն տակ և կամ Խաչակիրներուն՝ Ս. Քաղաքի մերձեցման պահուն ներքին տաքնապնկերուն հետեանքով ապահովարար քանդուած կրնայ ըլլալ: Ըմբռնման եկեղեցիին քանդումէն վերջ անոր մասին քրիստոնէից աւանդական պարագաները պատմականօրէն տեղափոխուած կը տեսնուին. Զրթենեաց լերան ստորոտը կատարուած Քրիստոսի տնօրինական գործերու կատարումը կը դիտուի որ Զրթենեաց լերան վրայ կառուցուած Աշակհսարանի եկեղեցիին մէջ տեղի կ'առնենայ. Աւագ հինգշաբթիի գիշերային թափօրին ատթիւ հոն կը կատարուին ու կ'երգուին Յիսուսի մատնութեան և այլ Տնօրինականաց աւետարանները ու երգերը. Զրթենեաց պարտէզի աւետարանական աւանդութիւնը ժամանակ մը թէև լերան զառիվայրին վրայ փոխադրուած է. բայց քիչ վերջ իր սկզբնական ուղղութեան հետեւելով Աւագ հինգշաբթիի գիշերուան նախնական տօնակարգը սկսած է կատարուիլ Ըմբռնման եկեղեցիի աւերակներու տեղոյն վրայ:

Խաչակրաց գաւէն յետոյ, հաւանաբար 1150 էն առաջ, վերաշինուած է Ըմբռնման եկեղեցին Ս. Փրկիչ անուամբ. անանուն լատին հեղինակ մը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այս պարագան. «Այս եկեղեցին զատ, (Ս. Կուսի եկեղեցին) կը գտնուի այն տեղը՝ որ կը կոչուի Գեթսեմանի, և ուր կայր քարայր մը, հոն Յուդան կատարեց մատնութիւնը, ու ի կողմը, քարընկէց մը հեռաւորութեամբ շինուած եր այն եկեղեցին՝ ուր Յիսուս աղօթեց իր չարչարանքի ժամանակ, և իր քրտինքը արեան կայլակներու նման գետին կը վազէր» (Տե՛ս Les Eglises de terre sainte, de Voguë, էջ 414), նոյնը կը վկայեն Jean de Wurzburg 1165 ին, 1172 ին Theodoric, 1177 ին յոյն վանական մը Յովհաննէս Փոկաս: Ըմբռնման եկեղեցին մեծ

կարեւորութիւն կ'առնայ Խաչակրաց ժամանակ և կ'ըլլայ հոգեոր կեդրոն Յովսէփատի հիւանդանոցին, որուն անդամները իշխանաւորներ էին և ամեն շարաթ նոյն եկեղեցիին մէջ պատարագ կ'ըլլար հիւանդանոցի բարերարներու ննջեցելոց հոգւոյն համար, և այս միջնադարեան եկեղեցիին գաւիթը կը թաղուէին հիւանդանոցի մեծ բարերարները:

Այս եկեղեցիին հաստարեստ պատերուն կառուցուածքը կը յայտնէ թէ եկեղեցին շինուած էր այն թուականին որ անհրաժեշտութիւն մը կը տիրէր Ս. Քաղաքին պարիսպներէն դուրս գտնուած շէնքերը ամրացնել, վախճալով արշաւանքներէն այն թշնամիներուն որ ժԲ. դարուն մօտեցան մինչև Ս. Քաղաքին դուռները: Բայց երբ իսլամները 1187 ին երուսաղէմը զրաւեցին, Քրիստոսի Ըմբռնման եկեղեցիի չլիստեցին. յիշատակութեան մը՝ որ գրուած է երուսաղէմի գրաւումէն յետոյ, հետեւեալ կերպով կը գրէ այդ մասին. «Զրթենեաց լերան ստորոտը Գեթսեմանի ըսուած տեղը կար եկեղեցի մը, ուր Յիսուս Քրիստոս աղօթեց, եկեղեցիին անունն էր Ս. Փրկիչ. հոն կալանաւորեցին Յիսուսը և հոն էր որ ան արեան կայլակներու նման քրտինք թափեց» (de Voguë, les Eglises de la terre sainte, էջ 442):

Գ. — Քրիստոսի Ըմբռնման եկեղեցին Հայոց սեպհականութիւն:

Վերոգրեալ յիշատակարանը ցոյց կուտայ թէ Գեթսեմանիի Ըմբռնման եկեղեցին քաղաքին գրաւումէն յետոյ ալ կանգուն էր. մենք հոս ընդհատեցինք նոյն եկեղեցիին պատմութիւնը, վասն զի, 1187 ին, Սալաէտինի երուսաղէմի գրաւումովը ու Լատիններուն վտարմամբ Ըմբռնման եկեղեցիին սեպհականութեան վիճակը կը փոխուի. մեծագոյն հաւանականութեամբ Հայ Միաբանութիւնը կը տիրանայ նոյն եկեղեցիին, Յաղթականին Հայոց հանգէպ համակրական վերաբերմունքին յայտնի հետեւանքովը: Գողգոթայի, Քրիստոսի Գեթսեմանի, Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին և Ս. Յակոբի վանքին Հայոց կողմէ տիրացումը Սալաէտինի բարեացակամութեան արգիւնք կրնանք նկատել (տե՛ս Սիմոն, 1929, էջ

172. 1930, էջ 19. Հանձնե, էջ 80-81): Հե-տեաբար Լմբոնման Եկեղեցիին Հայոց կողմէ սեպհականութիւնը կ'սկսի 1187էն եւ կը տեւէ մինչեւ անոր վերջնական կործանումը: Այս ենթադրութիւնը անտարակոյս ապացոյց մը չկրնար ըլլալ ճշմարտութիւնը հաստատելու համար, սակայն մենք կը համարձակինք խոնարհաբար ըսել թէ ունիմք այդ մասին պատմական փաստ մը՝ որ կրնայ զօրացնել մեր վերի ենթադրութիւնը, զժրախտաբար եկեղեց. հայ մատենագրութիւնը ու Երուսաղեմի արդի հայ պատմիչներէն ոչ մին տեղեկութիւն մը կուտան այդ մասին. օտար ուխտաւորներու ուղեգրական գրութիւնները մը ինձ փաստ կը հայթայթէ պնդելու իմ տեսակէտիս վրայ թէ Լմբոնման Եկեղեցին 1322 ին Հայոց սեպհականութիւնն էր. ուրախ եմ այդ մասին որ զոնէ քրիստոնեայ ուխտաւորներ յիշատակած են այդ պարագան եւ իրական փաստով մը երեւան կուգայ իմ նախնեացս անձանթ մնացած աշխատանքը ու Լմբոնման Եկեղեցիին հայկական սեպհականութեան պատմականութիւնը: Ահա ապացոյցը. 1322 ին Արակոնի Յակոբոս Բ. թագաւորը Ս. Երկիր կը զրկէ տաներկու Դոմինիկեաններ, որոնք յետոյ կը զրեն իրենց ուղեգրութիւնը գաթալան լեզուով. ահա այն հատուածը որ կը հաստատէ Լմբոնման Եկեղեցիին նոյն թուականին Հայոց սեպհական ըլլալը. «Արեւելեան դուռնէն սկսեալ, նետրնկէց մը հեռի, կայ տեղ մը ուր կը գտնուի Դիթսեմանի եկեղեցին, այն տեղը ուր Յուդան մատնեց Յիսուս Քրիստոսը. եւ կայ հոն ժայռ մը՝ որուն վրայ Յիսուս գրողմեց իր մատները երբ կալանաւորեցին զինքը: Այս եկեղեցիին տեղւոյն վրայ էր որ Յիսուս աղօթեց, հոն էր որ իր փառաւոր մարմինէն արեւան կայլակներ ոլոռն ոլոռն թափեցան եւ ուր երկինքէն հրեշտակ մը գալով քաջաւերեց զՅիսուս: Կայ հոն սեղան մը՝ ուր Յիսուս Քրիստոսն ըսաւ երեք Առաքեալներուն «տրտում է ոգի իմ մինչեւ ի մահ»: Այս երեք աշակերտներն էին Յովհաննէս, Յակոբոս եւ Պետրոս: Այս տեղը կային երեք սեղաններ եւ խիստ գեղեցիկ եկեղեցի մը՝ ՈՐՈՒՆ ՏԻՐԱՅԱՆ էին ՀԱՅԵՐԸ (ՏԷՍ, Jerusalem Nouvelle. Հատ. Բ. էջ 314-314): Եկեղեցին սակայն, 1323 էն վերջ քիչ ժամանակ կան-

գուն կը մնայ: 1335 ին Jaques de Verone չի յիշատակեր զայն իր ուղեգրութեան մէջ, ուստի կը կարծենք թէ ԺԴ. դարու կիսուն եկեղեցին քանդուած ու աւերակ եղած էր, ու տեղւոյն աւանդութիւնը փոխադրուած էր Ս. Կուսի գերեզմանի Եկեղեցիի գաւթի մօտիկ քարայրը, զոր Արեւմտեայք կը նկատէին Քրիստոսի մատնութեան եւ աղօթքի տեղը, մինչ Արեւելեայք՝ Հայք, Ռուսի եւ Յոյն Լմբոնման եկեղեցիին տեղակներուն վրայ կը շարունակէին կատարել իրենց ուխտը ի յիշատակ Քրիստոսի մատնութեան եւ աղօթքի: 1483 ին Ակուրմանցի հայազգի նիկողայոս կալուկոպոսը այդ ողորմ է որ Ս. Քաղաքի ուխտատեղիներու իր ցուցակին մէջ նոյն տեղը հետեւալ կերպով կը յիշատակէ. «Քաւայրն ուր Առաքեալն եկեղեցի: Մերապրտեան տեղի-լն Քրիստոսի, ուր ե քաղնկեց մի ի քաւայրեան. ըսել է թէ մինչեւ ԺԵ. դարու վերջերը Լմբոնման Եկեղեցիին աւերակները կը նրկատէին Քրիստոսի մատնութեան վայրը ու վերջին գիշերուան աղօթատեղին:

Ուստի մենք կ'ըզրակացենք թէ Քրիստոսի մատնութեան ու աղօթքի տեղը չորրորդ դարէն առաջ քրիստոնէից ուխտագնացութեան վայր մ'էր, չորրորդ դարուն շինուեցաւ հոն եկեղեցի մը բազանդական կայսրերէն, եւ ան 614 ին կործանուեցաւ Պարսիկ արշաւանքէն, Սալադինեան ժամանակ ալ վերաշինուեցաւ: Սալադինեանը երուսաղէմը գրաւեց 1187 ին, եւ հաւանաբար, ըստ մեր կարծեաց, Լմբոնման Եկեղեցին չնորհեց Հայոց, այնպէս որ՝ 1322 ին, գաթալանցի ուխտաւոր Դոմինիկեանց պատմական ուղեգրութեան համաձայն, Հայք կը շարունակէին սեպհականել նոյն եկեղեցին որ կը քանդուի ԺԴ. դարու կիսուն, որով Հայք նոյն եկեղեցիին բացործակ սեպհականատէրը եղած կ'ըլլան միկ ու կիս դարե անդի:

Օգտուած ենք հետեւեալ գիրքերէն,

1. Jerusalem Nouvelle par les pp. Hugues Vincent et F. M. Abel, Հատ. Բ.:

2. Gethsemani, par Gaudence Orfali:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

